

Պատմական Իրանը եւ Հայաստանը

ՄՕՐՈՒՄ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Պատմութեանը քաջ յայտնի Հայկական Լեոնաշխարհը՝ այսինքն՝ հին Հայաստանի աշխարհագրական ամբողջութիւնը, իր դիրքի շնորհիւ, առաւել քան Պաղեստինը, Փիւնիկէն, Սիրիան, աշխարհի այն բացառիկ երկրներից է, որ աւելի քան երեսուն դարերի ընթացքում շուրջ վաթսուս անգամ ենթարկուել է մեծ ու միջակ արշաւանքների: Նուազագոյնը նոյնքան անգամ ենթարկուել է աւելի փոքր, անցողիկ արշաւանքների եւ դրանից աւելին՝ զանազան ներքին ու արտաքին պատերազմների: Ըստ որում, այդպէս էլ եղել է վաղագոյն ցեղատիրական դարաշրջաններում: Ասորեստանեան եւ սկիւթհիմմերական ներխուժումներից պակաս չէին հելլենիզմի եւ վաղ ֆէոտալիզմի, միջնադարի եւ ուշ միջնադարի, մինչեւ իսկ նորագոյն շրջանների արշաւանքներն ու պատերազմները, որոնց ընթացքում տրորում էր երկիրը՝ իր բնակչութեամբ: Բաւական է յիշել, որ 1340-ից մինչեւ 1640-ական թուականները ձգուող 300 տարիներից 230-ը եղել են անընդհատ պատերազմների, աւերումների տարիներ, իսկ մնացած 70-ը՝ սուլի, համաճարակների, արտագաղթների, դերեվարութիւնների, անասնելի հարստահարութիւնների տարիներ:

Հայկական Լեոնաշխարհի բնակչութիւնը, իր ճնշող մեծամասնութեամբ, մինչեւ 12-րդ դարը, գրեթէ ամբողջապէս, յատկապէս դիւղում, բաղկացած է եղել հայերից: Գերագոյնգրէն հայ բնակչութեան ջրտինջով, նրա արհեստով, մանաւանդ հացով ու ինչքով էին ապրում եւ կուում Հայկական Լեոնաշխարհ, Կասպիականի հարաւարեւմտեան աւազան եւ Ատրպատական թափանցած վաչկատուն կամ արդէն նստակեաց դարձող օտար ռազմարկուները: Նրանք

որպէս քոչ ու ընտանիքով խուժած մեծ խմբեր, ամէն կերպ ջանում էին ամբարնալ ալպեան արտաւալարերով ու ջրերով հարուստ Հայկական Լեռնաշխարհում եւ անման ձմերանոց հանդիսացող շրջակայ վայրերում, որպիսիք, առաջին հերթին, օրինակ Ղարաբաղ-Մուղանի եւ Միլի դաշտերն էին: Հայկական Լեռնաշխարհը այդ քոչերի համար նպատակարար էր նաեւ իր անտառների աղքատութեամբ. անտառ էջր կարող թափանցել ոչխարը:

Մէկը միւսին թուլացնելու, ենթարկելու նպատակով, 11-16-րդ դարերում, ալիք առ ալիք, երկիր ներխուժած այդ ցեղերի բանակները նաեւ իրար էին յօռտում: Նրանք շատ անգամ, նահանջների ընթացքում, նստակեաց հայ բնակչութեանը տեղահան էին անում, քլում հեռուները՝ իրենց իշխած երկրի այլ մարզերը, իրենց թշնամուն կենսական միջոցներից զրկելու նպատակով աւերում, հրկիզում էին բնակավայրերը: Նոյնիսկ ուշ միջնադարում հայ մարդկանց դերնվարում էին՝ վաճառքի նպատակով, իսկ փոքրիկ դիմադրութեան դէպքում՝ նաեւ կոտորում: Միւս կողմը՝ «որպէս վրէժ», իր թշնամու նման արարքի դէմ՝ իր յաջողութեան կամ նահանջի դէպքում, նոյնը կատարում էր թշնամու տիրապետած մասում, երբ ոտք էր դնում այնտեղ: Եւ այս երկուսի զոհերը մեծ մասամբ, իսկ երբեմն միայն, հայ բնակիչներն էին լինում՝ սրբազան թէ քաղաքացի: Այդպէս էր մանաւանդ ողջ 14-16-րդ դարերում թուրքմենական եւ թուրք-պարսկական տեւական պատերազմների ընթացքում: Հայ նշանաւոր հեղինակներից մէկի թեւաւոր արտայայտութեամբ՝ այդ նոր տէրութիւնների լինելիութեան եւ նրանց էթնիք գոյութեան անիւր թաւալում էր հայ ժողովրդի կրօնապանդակի վրայ:

Սակայն չմոռանանք յիշել, որ այդ ցնցող, աւերիչ անցքերի արանքներում, ինչպէս հայրենի պետականութեան, այնպէս եւ օտար տիրապետութիւնների ժամանակ, եղել են եւ խաղաղ կեանքի, բայց մեծ մասամբ կարճատեւ, շրջաններ: Դիմենք աւելի ծանօթ խոր անցեալին: Դրանցից առաջինը, որ ունեցել է իր անհամեմատ խաղաղ շինարարական եւ պետական կեանքը, հանդիսացել է ուրարտական կոչուած Վանեան թագաւորութիւնը, իր երեք հարիւրամեայ պետականութեան առաջին երկու հարիւրամեակում (Ք. Ա. 820-620 թթ.): Ապա դալիս է Երուսնդեանների յաջորդ՝ Արտաշեսեան Հայկական երկրորդ հարստութեան դէք երկրի ներսում անհամեմատ խաղաղ հարիւր յիսունամեակը (Ք. Ա. 185-35 թթ.): Եւրջ չորս դար տեւած հայ Արշակունի վասալ հարստութեան եւ յաջորդած վաղ մարդպանութեան ժամանակների կէսից աւելին (Ք. Ե. 60-450 թթ.), մարդպանութեան եւ յաջորդ շրջանի (485-685 թթ.) երկու հարիւրամեակը, ապա՝ հայ Բագրատունիների մօտ երկու դար տեւած հա-

ըրտութեան ժամանակի (860-1060 թթ.) կէսը, եւ Հայկական Կիլիկեան իշխանութեան միջին մասը ընդգրկող երկու դարը (1100-1300 թթ.):

Այսպիսով, հայոց պատմութեան երեսուն երեք յայտնի դարերի ընթացքում, միայն 1000 կամ 1200 տարիների ընթացքում էր, որ հայ ժողովուրդը ապրել է իր սեփական գլխարկի տակ: Այդ շուրջ երեք հազարամեակը ընդգրկող ժամանակաշրջանի աւելի քան մէկ երրորդ մասին են պատկանում հայ ժողովրդի տնտեսական եւ մշակութային բարձր զարգացման՝ նրա առաջնութացի նշանաւոր փուլերը: Մնացած երկու հազարամեակի ընթացքում Հայաստանը ապրել է պատերազմների եւ կարճատեւ ու երկարատեւ օտար տիրապետութիւնների ժամանակներ, ստեղծադրածական սակաւ հնարաւորութեամբ, կամ եղածի կորուստով:

*
**

Օտար տիրապետութիւններից ամենատեսականը եւ ուշադրաւր Հայաստանի եւ հայերի համար հանդիսացել է Աբմեհնեան, Պարթեւական եւ Սասանեան Պարսկաստանի աւելի քան հազարամեայ տիրապետութիւնը: Յիշենք նաեւ յոյն-բիւզանդական 6-7 դար տեւած զերէլիսանութիւնը, զերազանցօրէն՝ երկրի արեւմտեան մարզերում: Ապա ընդհանուր կարգով, որոշ հերթականութեամբ, նշենք Հայաստանի կեդրոնական եւ արեւելեան մասում արաբական շուրջ երկու դարի, մոնղոլ-թաթարական շուրջ մէկ ու կէս դարի տիրապետութեան ժամանակները: Յատուկ յիշելու է վերջնապէս, սելճուկ-թուրքական, թուրքմենական, թուրք-օսմանեան եւ արեւելեան մասում պարսկական (թէեւ իրականում զրեթէ դարձեալ թուրքական) եօթից ութը դար տեւած աւերիչ ու ճակատագրական տիրապետութիւնների շրջանները:

Մշտապէս յիշելու արժանի է շատ մօտիկ անցեալում, Արեւիլիսան Հայաստանի ոչ ամբողջական մատում, Կայսերական Ռուսաստանի շուրջ մէկ դար տեւած տիրապետութիւնը, որի ընթացքում, հայ բնակիչը ունեցաւ հանգիստ քուն, ապահով երթեւեկութիւն, ապահով սեփականութեան եւ քաղաքացիական հւասանար իրաւունք: Այս ցանկից դուրս ենք թողնում հռոմէական տիրապետութիւնը, թէեւ փոքր ժամանակ չի տեւել, յատկապէս Հայաստանի արեւմտեան մասում, որովհետեւ կրել է աւելի շատ կարճատեւ բոյոթ իր դրական, մանաւանդ բացասական ազդեցութեամբ, առանց նշանակալից եւ վճռական հետեւանքների: Այդպէս էլ դնահատում ենք ինչպէս հնագոյն, այնպէս էլ ուշ շրջանների դանազան վաղանցիկ տիրապետու-

Թիւնները, բացառութեամբ վրացական շուրջ կէտարեան ֆալգաֆա-
կան ազդեցութիւնը, որ իրականում հանդիսանում էր հայ-վրացա-
կան պետական-դաշնակցային սկզբունքով ղեկավարուող դաշինք:
Սա վերին աստիճանի բարեբաւարիկ եւ շատ բացառիկ, բայց շատ
կարճատեւ շրջան էր ողջ հայոց պատմութեան մէջ, երբ Հայկական
Կրիլիկայի, նոյնպէս բացառիկ վերելքի այդ ժամանակներում, ծաղ-
կում էր Զաքարեան Արեւելեան Հայաստանը՝ վրաց Բաղրատունի-
ների զօրեղ եւ շինիչ դայիսոնի տակ:

**

Պատմութեան ընթացքում հայ ժողովրդի համար բոլոր տիրա-
պետութիւնների ոչ միայն ամենից ամենիւն, ամենից շատ դժու-
րեւ ազդեցութիւն թողածը, այլեւ իր նշանակութեամբ, ըստ իս,
զարմանալի կերպով նոյնիսկ ընդունելի, որպէս պատմական անհրա-
ժեշտութիւն, դա պարս-իրանական տիրապետութիւնն է, նախ եւ ա-
ռաջ հնագոյն ու հիմն պարսկականը, մասամբ եւ մոյր պարսկական
տիրապետութիւնը: Ի հարկէ, այս դնահատակները շատ տարօրինակ
կը հնչի, մանաւանդ հայ մարդկանց ականջին, որովհետեւ հայ պատ-
մադրութեան մէջ տակաւին դերիշխող է միջնադարեան պատմիչնե-
րը, ժամանակադիրները եւ եկեղեցու ազդեցութիւնը, որ Թափան-
ցել է նոյնիսկ հայ նոր ու նորադոյն դրականութեան եւ պատմա-
դրութեան մէջ: Ըստ այդ տեսակէտի, իրեւ թէ Պարսկաստանը
հնում, այլեւ 16-19րդ դարերում, եղել է հայ ժողովրդի, հայ երկրի
նախ թիւ առաջին, ապա թիւ երկրորդ թշնամին: Այդ մի անարդար
դնահատական է, որից պէտք է ի սպառ հրաժարուել, որովհետեւ
այդ է պահանջում առարկայական զիտական պատմադրութիւնը եւ
պատմական ճշմարտութիւնը:

Հայոց պատմութեան այս մասնաւոր առիթով գտնում ենք, որ
ընդհանրապէս ժամանակն է, որպէսզի ինչպէս հին աշխարհի, այն-
պէս էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ, ըստ արժանւոյն, ազնուօ-
րէն, համարձակ կերպով վերագնահատուի Աֆրեմեան Պարսկաս-
տանի, կամ Կիւրոս-Գարեհեան՝ պարսից-արեւելեան հզօր կայսրու-
թեան աւելի քան երկդարեան տիրապետութիւնը, որպէս անաջին ու
մեծագոյն բնօրրկումով պետական-առաջադիմական փայլը՝ համա-
մարդկային պատմութեան մէջ: Ժամանակն է բարձրաձայն ասել, որ
Աքեմենեան պարսկական երկու դար տեւած տիրապետութիւնը շատ
դրական դեր է խաղացել ոչ միայն Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի
համար, այլեւ ողջ Առաջաւոր Ասիայի, Հիւսիսային Հնդկաստանի եւ
Միջին Ասիայի շատ երկրների, ժողովուրդների ու ցեղերի համար:

Միայն դուք, վերապահութիւն կարելի է՝ անկ պարսկական տիրապետութեանը ենթարկուած եգիպտոսի եւ յունա-հելլենական մարզերի նկատմամբ, այն էլ միմիայն այդ դարերի համար:

Հին աշխարհի պատմութեան մէջ ցեղային առանձին վարչական միաւորումների համախմբումը, ինչպէս յայտնի է, սկսուեց նախ եգիպտոսում՝ Նեղոսի միջին եւ ստորին ակազանում, որ աւարտուեց մեզանից հինգ հազար տարի առաջ, շուրջ եօթ դար տեւող առանձին մարզերի-նոմերի միջեւ ծաղած պայքարից յետոյ: Երկրորդը՝ Միջագետքում՝ Սարգոնի եւ նրա թոռ՝ Նարամսինի ջանքերով: Երրորդը՝ նոյնպէս Միջագետքում՝ Ուրի քաղաքապետութեան երրորդ հարստութեան ժամանակ: Զորրորդը՝ Եգիպտոսի, նրա արիւնիկան ցամաքից ասիական ցամաք թափանցելու ժամանակներում՝ միջին եւ նոր թագաւորութեան հզօրացման միջոցին: Կարելի է յիշել նաեւ յատկապէս Փոքր Ասիայի, Ատրիքի եւ Հիւսիսային Միջագետքի համար հերիքական տիրապետութիւնը եւ միջերկրտեղանկան ու սեւծովեան ակազաններում հելլենական ազդեցութեան տարածումը: Վերջապէս հերթը դալին է Ք. Ա. 11-7-րդ դարերի եւ մասնաւորապէս 8-7-րդ դդ. ասուր-բաբելոնական ռազմաստրկատիրական դիշատիչ աշխարհակալ տէրութեան առաջին փորձին: Ժողովրդական առանձն ասում է — «անդոյնն էլ մի դոյն է»: Որքան էլ աւերիչ, կողոպտիչ, սպանիչ էր Ատրեստանի արեւելեան դաժան բռնապետութիւնը, այնուամենայնիւ նրան յաջողուեց ստեղծել Առաջաւոր Ասիայի եւ Հիւսիս-արեւելեան Ափրիկէի ժողովուրդները եւ ցեղերի մի տեսակ խառնարան: Այդ ժամանակներում, յատկապէս 8-7-րդ դարերում, եգիպտական, փիւնիկեան, բարելական եւ մասամբ խեթական բարձր մշակութային արժէքները, ինքնին, այսպէս ասած կամաւոր ձեւերով, աւելի զօրեղ չափով հաղորդակից եղան իրար եւ մէկ աստիճան բարձրացրին նաեւ մշակոյթով աւելի ուշացած ցեղերին:

Գերազանցօրէն Ատրեստանի հզօր կայսրութեան եւ նոր Բաբելոնի հին տիրոյթների, նրանց ձեռք բերած պետական փորձի դրական բաժնի վրայ էր, որ ստեղծուեց կրկնակի հզօր պարսկական կայսրութիւնը, իսկ վերջինիս դետնի ու փորձի վրայ ստեղծուեց յունա-մակեդոնական մեծ, աշխարհաշէմ կայսրութիւնը: Ջրաշէնարութեան, առեւտրի եւ փոխանակութեան, մասնաւոր ստրուկի եւ ինչքի համար մղուող պայքարի հետեւանքներով ստեղծուած այս միաւորումները, մարդկային դարաւոր փորձի փոխանակման եւ ստեղծագործութեան մեծ կողաններ դարձան, թէեւ բռնութեամբ եւ արիւնով, առանց որի դժուար էր այն ժամանակ նաեւ առաջաւորին հասնելը, բայց եւ այնպէս, յատկապէս վերջին այս երկու՝ պարս-

իրամեակամ եւ յունա-մակեդոնական աշխարհակալութիւններէից իւրաքանչիւրը, մէկ, երկու քայլով առաջ մղեցին համամարդկային քաղաքակրթութիւնը:

Այն, ինչ չաջողուեց ծանր ու դժգոհ լծի տէր գերատէրէ Ասորեստանին, եւ լաւ էր որ չաջողուեց, մէկ յիսունամեակ յետոյ յաջողուեց իրանական սարահարթի նախկին ռազմիկ-անասնապահ, ձիապահ եւ մասամբ խաշնարած արի-իրամեան ցեղերին, նախ, մինչեւ այդ Ուրարտուին եւ Ասուր-Բարեկունին երկար ժամանակ դրացի եղած եւ նրանցից մեծապէս ազդուած, զուտ իրամեան ցեղերից մէկին՝ մար-մեդերին:

Կիւրոս-Դարեհեան պարսից մեծ տէրութեան նախապատրաստուած սկսուեց դեռեւս մար Կիաքսարից (600-ական թուականներէից) մօտ 26 դար մեզինց առաջ. ապա՝ պարս Կիւրոսից, եւ այս նշանաւոր վերջինից երեք տասնամեակ յետոյ բարձրացած Դարեհից: Պարսից Աքեմենեան մեծ իշխանական տոհմի զաւակ, վճռական ու եռանդուն այս ռազմիկ զօրապետը՝ Դարեհ Ա.-ը, մէկ Հնդկամեակում, 522-518 թթ.-ին, կարողացաւ ստեղծել մի հզօր կայսրութիւն, որի արեւելեան սահմանները սկսում էին Պամիրեան լեռների ստորոտներից եւ Ինդոսի հովտից, ձգւում դէպի արեւմուտք եւ հասնում մի կողմից Կովկասեան լեռնաշղթային եւ Դանուբի ստորին աւազանին, միւս կողմից Արարական թերակղզուն եւ Նեղոսի աւազանին: Ի հարկէ, սակ, թէ այս ամէնը պարտական էր միայն Դարեհի եւ նրա որդու՝ Գեքեքեսի ռազմա-ստրատեգիական հանձարին, շատ լինելով, կը յինէր եւ թերի: Չփխտելով մեծ անհատներ դերը, պէտք է յիշել որ նրանց յաջողութիւնը ընթանում էր դարաշրջանի ընդհանուր պահանջին զուգահեռ: Այդ ժամանակներում էր, երբ տոհմերի կեանքը արդէն մօտենում էր ցեղային «գլխարկի» տակ միաւորուելուն, որին խանդարում էին դրացի հզօր ցեղերը, երբ տոհմերի կեանքը արդէն միաւորման եւ ժողովուրդ դառնալու ընթացքը, բայց մօտիկ ու հեռու դնուող հզօր ժողովուրդները, իրենց պետական ուժով, խանդարում էին եւ սրանց, արգելակելով այդ ընդհանուն զարգացող պատմական ընթացքը: Դեռ աւելին, աճած, զարգացած փոքր ու մեծ ժողովուրդները, պետութիւնները, իրենց փորձի կուտակման, քանակական ու հասարակական կեանքի աճման, ընդհանուր մշակութիւն բարձրացման հետ, վաղուց էր, ինչ կարիք ունէին նաեւ խաղաղ կեանքի, փոխանակութեան եւ դրան նպաստող ապահով ճանապարհների, միասնական չափ ու կշռի, բազմաթիւ մաքսերի վերացման, օրինականացած հարկային դրութեան, նոյնիսկ փոխանակային դրամական համարժէքի եւ սեփականութեան ապահովութեան: Մրանց կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը դարձել էին հրամայական պահանջ,

որովհետեւ զարգացել էր արհեստը, տեղի ունեցել աշխատանքի հասարակական երկրորդ մեծ բաժանումը, զարգացել էր փոխանակութիւնը: Պարզ ապրանքային փոխանակութիւնը ծանր բեռ էր դարձել և, կախուել արհեստի և առեւտրի պարանոցից: Այդ ճգնաժամից դուրս գալուն մեծապէս խանգարում էին գրեթէ վերջ չունեցող պատերազմները, ասպատակութիւնները, յափշտակութիւնները, դերեվարութիւնները, կողոպուտը և կողոպուտին հասնող հարկերն ու պարտքերը, ոչ պակաս նաեւ հին աշխարհի հիմքերը մշտապէս կրժող ու ցնցող պարտային ստրկութեան զարգացումն ու խորացումը: Ընդարձակ Արեւելքի մարդիկ, տոհմերը, ցեղերը, նստակեցութեան ձգտող քոչուոր-կիսաքոչուոր ցեղերը ծարաւի էին խաղաղութեան, որը կարող էր բերել միայն մի զորաւոր ձեռք, մի զորաւոր պետական ամպօղանի և այդ կատարեց Աֆրիմնեաց Պարսկաստանը՝ Դարեհի բարեմորդումներով:

Բաւական է յիշել միայն երեք փաստ. առաջինը՝ Կիւրոսի բաւականին խաղաղ մուտքը թշնամի՝ հօր Բարբելոն թաղաքը և նախ՝ դէպի Բարբելոնի դիւխաւոր աստծու տաճարը ուղեւորուելը, ոչ թէ կողոպտելու, այլ զոհաբերութիւն անելու, իրեն յայտարարելով Բարբելոնի մեծ աստծու՝ Մարդուկի որդին, և նրա հրաւէրով եկած Բարբելոն: Ապա՝ Կիւրոսի որդու, Կամբիւսի, Եգիպտոսը նուաճելիս, յարգալից վերաբերմունքը եգիպտական տաճարներին (Ամոնի, Նէլթի): Վերջապէս յիշենք Դարեհ առաջինի նամակը Փոքր Ասիայի փոխարքային՝ սատրպպին, որով զղուշացնում էր և հայրաբար հրամայում առանձին յարգանք տածել յունական աստուածներին և ջուրմերին, մասնաւորապէս Ապոլոնի տաճարին: Սրանով, շատ այլ փաստերի հետ, հիմք էր դրւում պետական բարձր իմաստութեան, պետական շրջահայեց ջաղաքականութեան, հեռատես դիւանադիտութեան: Միջանկեալ յիշենք, որ, գրեթէ լռելեայն, վերացել է մասամբ ճշմարիտ, բայց մեծ մասամբ սխալ այն տեսակէտը, որ մի քանի տասնեակ տարի իշխում էր (ոչ ամենուրեք) պատմադրութեան մէջ: Ըստ այդ տեսակէտի, իբրեւ թէ կիւրոսեան, աղեքսանդրեան և այլոց բռնութեամբ, արագ ստեղծուած կայսրութիւնները նոյն արագութեամբ էլ քայքայւում էին: Ըստ որում, որպէս օրինակ, բերում էր Կիւրոսի և Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունը բայց ոչ Դարեհի, Թուլմոսի, Սարգոնի, Ասարհադոնի, Ջինդիդ-խանի... Ինչպէս տեսանք, նման կայսրութիւնների 100-300 և աւելի տարիների դոյութիւնը միանգամայն հերիք էին հասարակական կեանքի զգալի առաջադիմութեան, կամ յետադիմութեան համար: Քիչ բան չէ չորսից տասնչորս սերունդի պարելը նոյն աշխարհակալութեան դարաշրջանի մէջ:

Բացի մի քանի բացասական մանր ու միջակ փաստերից, պար-
սից աշխարհակալ տէրութեան աւելի քան երկու դար ձգուող խաղաղ
լինարարութեան ժամանակամիջոցում, հին Արեւելքի մի զլալի մա-
սում տնտեսական, էթնիկ եւ մշակութային մեծ վերելք ապրեցին
բազմաթիւ ցեղեր ու ժողովուրդներ: Սրանք բազմացան, անցին,
դարգացան, շփուեցին իրար հետ, սոփորեցին իրարից: Աւելին, նրանք
նամաչեցին ոչ միայն իրար, այլև նամաչեցին հենց անձամբ իրենց՝
տնտեսական եւ հասարակական հասունութիւն ապրելով եւ դիտակ-
ցելով, զգալով, որ իրենք եւս կարող են ապրել ինքնուրոյն՝ ունենալ
սեփական պետութիւն: Այս մէկը՝ արդէն Աքեմենեան Պարսկաստա-
նի երկդարեան մեծ տիրապետութեան առաջին արդասեղ-եղրակա-
ցութիւնն էր, առաջին կարգի մեծագոյն հետեանքը, նաեւ՝ հետա-
գալի հելլենիզմի առաջնն ու գլխաւոր խարիսը, իր պետական կարգ
ու սարքով, աշխատանքի կազմակերպումով, յունական մեծ մշա-
կոյթի բեղմնաւորումով:

Միանգամայն նպաստաւոր, պետականօրէն իմաստուն՝ այ-
սինքն դարաշրջանի մեծ տարածում ստացած եւ ժամանակից թե-
լադրուող, այսինքն ժամանակի իրերի ընթացքի անհրաժեշտ տրա-
մադրութեանն արձադանող, ժամանակին համընթաց քաղաքակա-
նութիւն էր վարում Աքեմենեան պարսից արքունիքը: Դարեհի ստեղ-
ծած միասնական դրամական եւ չափ ու կշռի դրութիւնը անգամ Հնրո-
դոտի հիացումն էր շարժած, ճանապարհների կառուցումն ու խտու-
թեամբ ապահովումը, մաքսերի ու հարկերի կարգաւորումը, ժողո-
վուրդների կեանքի առաջընթացի համար նոր եւ նորմալ միջոցներ
ու հող էին ստեղծում: Տակաւին ստրկատիրական յարաբերութիւն-
ներին չանցած, նոր ծաղոյ կամ դարգացում ապրող ցեղատիրութեան
եւ ռազմական դեմոկրատիայի պայմաններում այս ամէնը հանդուր-
ժելի եւ նպաստաւոր եղաւ շատ ցեղերի ու ժողովուրդների, դրանց
մէջ նաեւ հայ ժողովրդի համար, որ անցել էր արդէն պետականու-
թեան ոչ միայն դադարիսին, այլև՝ դործադրութեան:

**

Պարս-աքեմենեան հզօր կայսրութեան ոլորտի մէջ առնուած
դրեթէ բոլոր ցեղերն ու ժողովուրդները, իրենց ընդհանուր կեան-
քում, զգալի վերելք ապրեցին՝ յանդելով պետական լինելութեան
զազափարին: Դրանց մէջ առանձին տեղ էին դրուում հայ-արմէն-
ները: Դեռևս Դարեհից մէկ դար առաջ հայկական ցեղերը միաւոր-
ուելով, սեփական պետականութեան հիմքերն էին դրել, որ կի-
սով չափ կրօնքից իր ինքնուրոյնութիւնը, ենթարկուելով աւելի

Հգօր Մարաստան—Մեղիսային, ապա՝ Աքեմենեան Գարսկաստանին : Աւելին . պարսկական աշխարհակալութիւնը Եգիպտոսի նման երկրի համար, եթէ կարելի է համարել շարեաց փոքրադոյնը, ապա Հայկական Լեոնաշխարհի բնակիչներին, մասնաւորապէս Հայկական ցեղերի համար իրաւունք ունենք այն դնահատելու ուղղակի որպէս բարեբախտութիւն :

Մեր երկարամեայ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում եկանք այն հաստատ համոզմանը, որ Աքեմենեան Գարսկաստանի տիրապետութեան տակ առնուած մի քանի տասնեակ ցեղերի ու ժողովուրդների մէջ, արտօնեալ պարսիկներից յետոյ, թերեւս առաջինը Հայերն էին, որոնք պարսից արքունիքից ստացել էին ամենաշատ իրաւունքներն ու զտահուութիւնը, եւ դուցէ ամենից շատ շահողն էին եղել պարսկահպատակութեան այդ երկու դարերի ընթացքում : Գարսից արքունիքի այդ տեւական կայուն քաղաքականութեամբ առաջնորդուելը անշուշտ ոչ թէ պարսերին հեռաւոր ցեղակից լինելու հանգամանքով էր թելադրուած, այլ՝ ուրիշ պատճառներով : Նախապէս պարսերի դրայ դերիշխանութիւն ունեցած հիւսիսում եւ Ատրպատականում բնակուած մար-մեղերը ոչ միայն իրանական ցեղերից մէկն էին, այլեւ, անտարկոյս, լեզուի սոսկ բարբառային տարբերութեամբ, պարսերի եղբայր ցեղն էին : Սակայն մարական աւազանին երկար ժամանակ չէր հաւատում իր առաջնութեան կորստի հետ, եւ աշխատում էր ետ խել պարսերից, ինչպէս եղաւ Կիւրոսի որդու՝ Կամբիւս արքայի օրօք, մեղացի Գաուսմթա մող կղբայրների կատարած յեղաշրջմամբ : Այդ պատճառով էլ իրենց այդքան մօտ ցեղակից մար-մեղերը աւելի զիչ զտահելի էին պարսերի համար, քան՝ Հայ-արմէնները : Նոյնիսկ Հայերի խոնարհ հնազանդութեան փաստով չի մեկնարանուի այդ, որի հակառակը ցուցարբերել էին Հայերը ոչ միայն մար-Աթղահաի, այլեւ Հենց իրեն՝ Գարհհի ապարկէզ մտնելու ժամանակ՝ Հայկական Հգօր արտտութեամբ եւ մեծ ու յամառ կոխներով : Արդ, որո՞նք էին այդ զտահութեան եւ Հայերին լայն իրաւունքներ տալու պատճառները : Այն, որ պարսից տիրութեան բովանդակ հիւսիսը, Կասպիականի Հարաւային աւազանի եւ Արաքսի ստորին աւազանի հետ, որոնք այնքան մօտ էին Մարաստանին, խաղաղ ու հնազանդ բնակչութիւն ունեցող երկրներ չէին, եւ զեռ շատ հեռու էին Հպատակուելու, մանաւանդ օտար տիրապետութիւնը Հանդուրժելու աստիճանից : Միաժամանակ այդ բազմալեզու ցեղերի սահմանակից եւ աւելի ծանօթ եւ ոչ շատ հեռաւոր անցեալում Հգօր Մարաստանը իր իսկ զոյութեամբ, որպէս իրաւազրկուած աւազ եղբայր, մշտական զղօծութեան եւ սարսափի մէջ էր պահում Հարաւում գերիշխանութեան անցած պարսից աւազանուն եւ արքունիքին : Կար

եւ աւելի վտանգաւորը. մարերի հիւսիս, Կոլխիդայի եւ Ճորոխի հովտի անտառներից մինչեւ Քուռի աւազանը ընկած եւ Կասպից ծովի արեւմտեան ափերը բռնած Կովկասեան լեռնաշղթայի վրայ եւ այն կողմը սպրսւմ էին բազմազան, նոյնպէս անհանդիստ, աղատ հերոսական ռազմիկ ցեղեր: Սրանք արշաւանքներ էին կազմակերպում դէպի հարաւ, որից օդտուելով կարող էին կրկին ոտքի ելնել մար-մեղացիները, — ինչպէս այդ եղաւ Կամբուսի եղկայտական արշաւանքների ընթացքում, — եւ միանալ դրսից եկող այդ հղօր այլիքին, ընկճել իրենց իրաւագրիւմ սպարսից աւազանուն, եւ բերել իրենց դահլը: Ահա, այդ սարսափն էր, որ պարսկական արքունիքում, սկսած Դարեհից (դուցէ եւ Կիւրոսից), առաւել կամ միայն հայերի մէջ էին տեսնում այն ուժը, որ կարող էր վահան դառնալ հիւսիսային ցեղերի դէմ եւ իրենց բունցքի տակ պահել մարերին, որոնց դերիշխանութիւնը տապալելու դործում նոյն հայերը, երուանդեան դահաժառանգ Տիգրանի դիտաւորութեամբ, պակաս զեր չխաղացին Ք. Ա. 550-ական թթ.: Տիգրանը նպատակ էր նախկին ընկեր-բարեկամ սպարսից Կիւրոսին եւ նրա բանակի յաջողութեանը, մարաց Աժդահակին ոչնչացնելու եւ մտրական պետութիւնը խորտակելու դործում: Պատահական չի կարելի համարել հայիական հին էպոսի պնդումը, որ մար-Աժդահակին սպանել է հենց իր կողմ կորսողը՝ հայոց երուանդունի հարստութեան առաջին թագաւոր երուանդի որդի Տիգրան աւագը: Այդ վստահութիւնն էր, որ հակառակ երկու (բայց ոչ բոլոր) երկրներում իրենց վարած քաղաքականութեան, երբ սատրապ, այսինքն փոխարքայ էին նշանակում սպարսից աւազանուց, Հայաստանի սատրապները ժառանգաբար մնում էին հայկական երուանդեան հարստութեան շառաւիղները, մանաւանդ նախապէս 13-րդ սատրապութեան մէջ: Սրանք բոլորը երկրում կոչւում էին երուանդ (յունարէն՝ Օրոնտես), որ համադր էր, հայոց համար, թագաւոր բառին: Պարսից սատրապ համարուող հայ վասալ-թագաւորները եւս, շատ այլ սատրապների նման, պղնձէ դրամ կտրելու իրաւունքը ունէին, որպիսին պահպանուել է օրինակ առաջին երուանդ-Օրոնտեսի անունով: Ամբողջ Հայկական Լեռնաշխարհը եւ Քուռ-Արաքսի միջազետեան տարածութիւնը, մինչեւ այժմեան Ղարաբաղի եւ Մուղանի դաշտերը, ապա (Արտաշեսեան հարստութիւնից սկսած) նաեւ Կասպից ծովի ափերը, պարսկական արքունիքը վստահել էր հայ ռազմիկ ցեղապետերին եւ սատրապներին: Փոքր Հայքից եւ Ծոփքից մինչեւ Արարատեան դաշտն ընդլրկող հայաբնակ տարածութիւններից դուրս դանուող այս երկրներում եւս իշխելու, բնակուելու իրաւունքը վստահուած էր հայկական ցեղերին եւ նրա աւազանուն, հիւսիսային սահմանները պահպանելու, հարկ տալու եւ

պատերազմի ժամանակ բանակ տալու պարտաւորութեամբ:

Փոքր շէր հայերի հարկային բաժինը, պարսից կայսրութեան մէջ: Նրանք Պարսկաստան էին ուղարկում, ինչպէս վիպաում է Հերոտոսը, տարեկան 20 հազար նոսր, միաժամանակ տալով աւելի քան 300 պարսկական տաղանդ հարկ՝ մօտ 10 թոն արծաթ (1 տաղանդը = 32.5 քի. արծաթի): Փոքր շէր նաև հայերի զինական օգնութիւնը: Պատերազմի ժամանակ, հայերը՝ Աքեմենեան Պարսկաստանին որպէս օգնական զօրք տալիս էին 20 հազարանոց հետեւազօր եւ 4 հազարանոց հեծելազօր: Սա կազմում էր Արմենիայի թաղաւորի բանակի կէսը (48 հազարի): Այդ զօրամասերով հայերը մասնակցեցին եւ Կիւրոսի բարելոնեան արշաւանքին եւ Քսերքսեսի յունական արշաւանքին, Դարեհի փետայ Արտաքսէոսի բանակում: Այս հաւաստի մանրամասնութիւնները պատմում են յոյն հեղինակները, յատկապէս Հերոտոսը եւ Քսենոֆոնը, որ 401 թուականին, այսինքն 23 ու կէս դար մեզանից առաջ 10 հազար յոյն զինուորների հետ, անցել է Հայաստանով եւ բաւականին մանրամասն նկարագրել հայերի կեանքի եւ իրաւական դիճակի մասին, իր երկու յայտնի աշխատութիւնների մէջ:

Չհաշուած Կիւրոսի եւ նրա որդի Կամբիւսի ժամանակաշրջանի երեսուցամեակը, Հայաստանը երկու հարիւր տարի մնալով պարսից կայսրութեան կազմի մէջ, որպէս սատրապութիւններից մէկը, նոյնիսկ երկուսը (13-րդ եւ 18-րդ), ունեցաւ բնակչութեան զգալի քանակական աճ, զգալի տարածում եւ հայ բնակչութեան էթնիկ, աւելի ուժեղ, համախմբում: Հայ բնակչութեան տարածումը դէպի Արեւելք, եւ նրա տնտեսական, մշակութային կեանքի վերելքը, անշուշտ աւելի արագ կատարուեց եւ աւելի մեծ չափերով, քան նախորդ հարիւրամեակի ընթացքում (Ք. Ա. 612-520 թթ.): Կրկնենք, որ դրան նպաստում էր նախ Հայաստանի ներքին լայն ինքնավարութիւնը ու խաղաղութիւնը: Այս երեք հարիւր տարիների՝ Երուանդունի հարստութեան ընթացքում էր, որ ունեցուեց հայ ժողովրդի գոյացման խնորհ (որի թթմորը կազմում էին հայ-արմէնական հնդ-եւրոպական ցեղային միութիւնները), եւ այդ մի ընդարձակ տարածութեան մէջ, որ հետագայում, իրաւամբ զիտութեան մէջ կոչուեց Հայկական Լեւոնաշխարհ: Միասնական ժողովուրդ դառնալը եւ Հայկական միասնական պետութիւն ստեղծելը, վիճակուեց հայ Արտաշէսեան հարստութեան ժամանակներին, կեդրոն ունենալով Այրարատը, Վասպուրականը, Ծոփքը, սկսած Արտաշէս Ա.ից մինչեւ Տիգրան Բ.ն (Ք. Ա. 189-80-ական թթ.):

Շուրջ երկու դար տեւող Հայկական այս մեծ հարստութիւնը հասաւ նրան, որ մէկ քառորդ դարի հատուածում՝ Ք. Ա. 80-60 թթ., Հայաստանը բարձրացաւ հզօր կայսրութեան աստիճանին, ա-

ւելի ճիշդ՝ դարձաւ հին աշխարհի պատմութեան այդ ժամանակուայ, Հոռոմից յետոյ, երկրորդ հզօր տէրութիւնը: Սա պարտական էր ոչ միայն Արտաշէսեան հարստութեան հզօր դահակալների պետական իմաստութեան, հանճարին ու քանքերին, այլ այդ հարստութեան անմիջական նախորդը հանդիսացող, անտարակոյս նաեւ ժառանգական նախորդը հանդիսացող, չորս հարիւրամեայ Երուանդունի հարստութեան դործադրած քանքերին, մի հարստութեան, որի պոյութեան երկու երրորդը ընթացաւ պարս-իրանական հզօր աշխարհակալութեան հովանու տակ, դոնուելով նրա կազմի մէջ:

Քրիստոնէական թուարկութեան առաջին խոկ տարուանից վերացող Արտաշէսեան հարստութեանը Հայաստանում յաջորդեց կէսդարեան շատ բուռն եւ շփոթ մի շրջան: Այդ՝ հոռոմ-պարթեւական (1) մրցակցութեան եւ հայկական ներքին կեանքում եղած խլրտումները եւ անկախութեան համար մղուող պայքարի տանամեակներն էին: Հայկական Լեոնաշխարհի վրայ դերիշխելը, թէ Հոռոմի եւ թէ Պարսկաստանի համար ունէր արդէն ոչ միայն ռազմ-ստրատեղիական, այլեւ այս անգամից արդէն առաւել՝ տնտեսական, առեւտրական նշանակութիւն: Անշուշտ, Հոռոմը հզօր էր եւ շատ ակրեսիվ, դաժան ու կողոպտիչ: Թեքեա այս վերջիններս էին դիւաւոր պատճառը, որ այնուամենայնիւ, հայկական աւագանու, մանաւանդ արեւելեան բաժնի, մեծադոյն մասը քաղաքականապէս հակուած էր դէպի հազարամեայ դրացին, դէպի վեց դարերի ընթացքում մօտիկից ճանաչուած աւելի ուխտապահ, վեհանճն պարսիկները, թէեւ դրանից երկիրը տուժում էր մեծապէս, որովհետեւ Հոռոմը չէր նահանջում իր նպատակից: Այստեղ է, որ չի կարելի վիճարկել, թէ հայկական աւագանու քաղաքական այդ կողմնորոշումը աւելի նպաստաւոր է եղել իր դասային շահերի, քան երկրի ընդհանուր շահերի համար: Այս անգամ եւս այդ երկու շահերը համազօր էին իրար:

Պարս-հոռոմէական պայքարը, որ սաստկացաւ առաջին դարի 50-60-ական թուականներին, պսակուեց պարթեւ արքայից-արքայ Վաղարշի եւ հոռոմէական կայսեր Ներոնի համաձայնութեամբ: Հոռոմէայում հայ-պարսկական միացեալ բանակները հարուածներէից հոռոմէական բանակի (Պետոս զօրավարի) կրած չարաչար պար-

1. Երբեմն քաղաքականութեան ամբողջութեամբ մօլի մտօնու դարձած որոշ կեղծարար պատմագրանքներ պարթեւներին փորձում են համել արիւք-պարսկական ընդհանուր աւագանից եւ այլ էրմիակամ պատկանութեան պատմուհում հացցնել: Միմյոյեռ պարթեւ-պարթեւ պարս-պարսի տակ արեւելեան՝ Միքիմ աշխակամ առագանութեան արդիւմքը պէտք է համարել:

տութիւնն յետոյ, Հոռոմը հարկադրուած եղաւ բռնել նահանջի եւ դիջման ուղին, պահանջելով միայն ձեւական հաւասարութիւն: Պարտից արքայի կրտսեր եղբայր՝ Տրդատ (Տիրիդատ) Արշակունին այս անգամ վերջնականապէս բարձրացաւ հայոց դահլի վրայ, պայմանով, որ Ներոն կայսրը, անձամբ, Հոռոմի ֆորումի մէջ, կատարէ թագադրումը:

Յոանդուն ռազմիկ-դահակալ, եւ շատ շուտով հայացած եւ անկախ քաղաքականութեան դիմած Տրդատով սկսուեց դարձեալ չորս դարից քիչ պակաս տեւած հայ-Արշակունի հարստութիւնը, որ կիսով չափ մնաց Պարսկաստանից կիսակախեալ վիճակում: Հայ-Արշակունի թաղաւորները ոչ միայն առաջին հարկերամեակում, այլև հետագայում, իրենց տոհմի հակառակորդ Սասանեան հարստութեան հանդէս վալուց յետոյ իսկ (226-636/651 թթ.), մեծ մասամբ դարձեալ դահակալում էին պարսից արքունիքի համաձայնութեամբ եւ միայն երկրորդ դարի կէսից սկսած՝ դրեթէ ժառանգարար: Սակայն յայտնի է, որ Հայաստանի բաժանումից յետոյ (385/387 թթ.) հայ դահակալները արագ վերացան Հոռոմէական մասում, իսկ պարսկական մասում մնացին մինչեւ 428 թուականը եւ վերացուեցին, ուժեղացած, կեղծոնախոյս տրամադրութեամբ համակուած հայ նոր ֆէոտալ իշխանների պահանջով, պարսից արքունիքից:

Հայ պատմիչները խտացած վկայութիւնների հիման վրայ, նոյնիսկ վերջին հարկերամեակի, 19-20-րդ դարերի, հայ դիտական պատմադրութիւնը թէ պարթեական եւ թէ մանաւանդ Սասանեան Պարսկաստանի վարած քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ շատ աւելի մռայլ դունաւորումով է արձանագրել ու դնահատել, քան այն եղել է իրականում: Ուստի, պատահական չէ, որ 19-րդ դարի, մասամբ նաեւ 20-րդ դարի հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ այդ վերաբերմունքը դառն է իր նոյնպէս խտացած արտայայտութիւնը, երբեմն պակաս նկատելով Հոռոմէական եւ յունական աւելի աւերիչ դաժանութիւնների եռապատիկ փաստերը: Մինչդեռ, առարկայօրէն, արդար մտօք մօտենալով պատմական այդ հարցերին, դալիս ենք հակառակ եզրակացութեան: Ի հարկէ սրանով ի սպառ չենք մոռանում հին արեւելեան կամ ամէն կարգի բնակալութեանը յատուկ, տուեալ դէպքում պարսից Շապուհ Բ-ի (309-379 թթ.), մասամբ եւ Յազկերտ Բ-ի (440-457 թթ.) կատարած արինալի խոդօթութիւնները: Սակայն Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի համար էականը այս չէր, որ արձանագրուած է պատմութեան մէջ թանձր գոյներով ու դժերով: Անշուշտ այդ նոյն դարաշրջաններում տուեալ պետութեան նոյնիսկ հարազատ ժողովուրդը զերծ չէր անչափ շահագործումից, բռնութիւններից եւ իրաւագրկութիւնից: Հին աշխարհի եւ միջնա-

դարի պայմաններում, առաւել եւս արեւելեան բռնատիրութիւնների ժամանակ, ոչ մի ժողովուրդ, մանաւանդ աշխատաւոր մասսաները սպաւնով չէին դրանից: Հարստահարման եւ իրաւազրկութեան սահմանները չափերի բազմատուժը պէտք է անել, ոչ թէ դիմել դրանց չզոյութիւնը ապարդիւն որոնելուն:

Մեր ելակէտը չենց բազդատումն է այս կամ այն տիրապետութեան եւ դրա հետեւանքների: Սկսենք ամենակարեւոր եւ վճռական նշանակութիւն ունեցող հարցերից: Ինչպէս Պարթեւական Պարսկաստանի, այնպէս էլ Սասանեան Պարսկաստանի երկրորդ վեցդարեան դերիշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանում, Հայաստանի հողի վրայ Հայ ժողովուրդը, աքեմենեանների ժամանակների նման, քանակական մեծ աճ չունենալով հանդերձ, այնուամենայնիւ, ինչպէս ժամանակակից այլ բարւօք վիճակի ժողովուրդները, Փիլզիքական-քանակական որոշակի աճ ունեցաւ եւ ոչ թէ պակասեց: Հայ բնակչութեան այդ աճի մեծ մասը նոյնիսկ տարածուեց Հայաստանից դուրս, սահմանակից դրացի երկրների մէջ եւ մեծ մասամբ չձուլուեց այնտեղ, այլ հետզհետէ տեղ-տեղ քանակ կազմեց եւ այդ մարդերում պահպանեց իր ուրոյն էթնիկ նկարագիրը, իր մշակութային-կրօնական եւ լեզուական իւրայատկութիւններով: Այդ երկրներից էին Փոքր Ասիան, արդի սահմանների Անդրկովկասը, հիւսիսային Պարսկաստանը, Ասորիքը, Պաղեստինը, մինչեւ իսկ ափրիկեան երկրամասերից Եգիպտոսը, Եթովպիան: Անշուշտ, այդ երկրներում հայ-արմենական նորեկ տարրը նաեւ տարածում էր այն լաւը, եւ այդ վայրերում ընդունելին, ինչ որ ստեղծել էր Հայ ժողովուրդը սկսած դեռ ուրարտական ժամանակներից եւ չունէին բնիկները: Միաժամանակ նրանցից էլ ընդունում էին իրենց չունեցածը, որոնք երբեմն էլ, վերադարձի դէպքերում, բերում էին Հայաստան:

Այս կապակցութեամբ չի կարելի չարձանադրել, որ վաղնջադոյն հայկական մարդերում (Փոքր Հայք, Մոփք, Աղձնիք) բնակուող հայութիւնը, որ շատ անգամ ենթակա էր լինում հռոմայունական վարչական եւ բարձր մշակոյթի ազդեցութիւններին, անտարակոյս աւելի բարձր նուաճումների էր հասնում, քան պարսկական ազդեցութիւնը կրող արեւելեան մասի հայութիւնը: Սակայն ժամանակն է, վերջապէս, արձանագրել նաեւ մի շատ կարեւոր հանդամանք, որ Արեւմուտքի ազդեցութեան տակ տեղի ունեցած հայկական մշակութային նուաճումների մեծագոյն մասը չէր թանձրանում իր ազդային պատկանելիութեան մէջ, այլ գերազանցօրէն տարալուծուում, մտնում էր նոյն հռոմէական, մանաւանդ յունական դործօնի մէջ, այսինքն՝ օտար մշակոյթի մէջ, ինչպէս այդ դրեթէ սովորական երեւոյթ էր ամէն տեսակէտից դերիշխող, տիրող ժողո-

վուրդների գերազանց, նոյնիսկ հաւասար կամ ցածր մշակոյթին տարնչուող, կամ ենթակայ ժողովուրդների, աւելի շատ նրանց բեկորների համար:

Եւ ահա պարտաւոր ենք եւ վաղուց ժամանակն է արձանագրել, որ պարսկական քաղաքական-իրաւական եւ տնտեսական աղբեցութեան շատ աւելի երկար ժամանակաշրջանում էր, որ մշակուեց հայկական նիւթական եւ հողեւոր մշակոյթը, որ հայ ժողովուրդը, իր աւագանու եւ մտաւորականութեան նախաձեռնութեամբ, 280-301 թուականներին մտաւ նոր զազափարախօսութեան՝ միաստուածութեան, այսինքն նորամուտ քրիստոնէական կրօնի ներքոյ, հեղհեռոյ նրան տալով իր ազգային՝ զուտ հայկական դոյնը, հայկական սլաւաձ տարազի մէջ: Սա հայերի մեծագոյն ելոյթն էր դրադաշտական Իրանի դէմ եւ պարսից արքունիքն ու աւագանին, իրենց հօր թէւ թալ այդ եւս հանդուրժեցին: Թէեւ երբեմն, այն էլ ուշացած, հին պարս-հայկական դրեթէ միասնական կրօնը վերականգնելու (Արամազդի, յատկապէս Անահիտի...), նոյնիսկ երբեմն շատ խիստ եւ բռնի փորձերի ու ծանր հալածանքների էին դիմում: Բայց հայերի դիմադրութիւնը, ինչպիսիք եղան Արդ դարի վերջերին եւ Ծորի կէսերին՝ Վարդանանց եւ Վահանեանց կռիւները ժամանակ, կանխում էին այդ վճիռները: Պարսից արքունիքը, փոխանակ աւելի խիստ բռնութեան դիմելու, որից հայկական դարաւոր իրանական կողմ-նորոշումը շեղելու վախը կար միշտ, կրկին անցնում էր դիման, նոյնիսկ ներման քաղաքականութեան: Հայկական նոր ու նորագոյն պատմութեան էջերում այս երեւոյթները սովորաբար դիտում են միայն որպէս հայկական զօրեղ ու յամառ դիմադրութեան եւ յաղթանակների արդիւնք: Չփոտելով այս նշանակալից հանդամանքը, չպէտք է մոռանանք երբեք, որ այդ, դերազանցօրէն Իրանի աւանդութիւն դարձած այն քաղաքականութեան շնորհիւ էր լինում, որպէսզի հայկական տարրը, զիջումները դնով իսկ, կապած պահուի Իրանին, որպէս նրա փորձուած հիւսիսային վահան:

Պետականութիւնը կորցնելու շեմին կատարուեց աւելի մեծ ակտ՝ Հայաստանը բարձրացրեց աւելի հօր անպարտելի ազգային դրօշ՝ ստեղծելով սեփական դպրութիւն (396 թ.): Վերջապէս Հայաստանի պետականութեան կորստից յետոյ, 430-ական թուականներէից մինչեւ 630-ական թուականները, շուրջ երկու դար, դարձեալ դերազանցօրէն պարսկական քաղաքական աղբեցութեան ներքոյ, հայկական մշակոյթը ապրեց այնպիսի վերելք, որպիսին դժուար թէ կարողանար ունենալ այդքան բարձր որակով մի այլ, նոյնիսկ պետականութիւն ունեցող ժողովուրդ: Այդ մեծ թռիչքի ողջ Ծոր

դարը հետադառնում նոյնիսկ, իրաւամբ, կոչուեց հին հայկական ոսկեդար:

Պարսկաստանը, եթէ որեւէ առանձին մի ձեւով չէր նպաստում դբան, ապա չէր էլ խանդարում: Թող չասեն, թէ պարսից արքունիքը դրա համար միջոց եւ ոյժ չունէր: Անվիճելի ոյժ եւ ակրեսիվ արամադրութիւն ունեցած ժամանակներում իսկ, պարսից արքաները (նոյնիսկ Շապուհ Բ-ը, իր դաժան արշաւանքով) Հայաստանը տրորել են ոչ աւերելու նպատակով եւ ոչ էլ որեւէ ժամանակ որեւէ փորձ են արել փոխելու Հայաստանի էթնիկ կերպարանքը, լինի այդ բռնի կամ ճկամաւոր ձուլման» եղանակով, դադութացման կարգով՝ պարսիկ կամ այլ օտար տարր մտցնելով երկիրը, որին մասամբ, դեռում էին իրենց այլ տիրոյթներում: Բացառութեամբ մէկ դէպքեց (ըստ հայ պատմագրութեան, որ վերաբերում է Շապուհ Բ. երկարակեաց արքայից-արքայի ծանր պատիժ-ուղղերթին, անշուշտ խիստ չափազանցուած հայ պատմիչ Բիւզանդի կողմից), պարսից պետութիւնը Հայաստանում այլ անգամ մասնայակաւ գաղթ ու քարդեր չի կարգակերպել, ոչ էլ, որ ամենագլխաւորն է, հայ ժողովրդին փորձել է գլխատել, ոչնչացնելով նրա աւագամին (ինչպէս անում էին Հայաստանը նուաճած գրեթէ բոլոր այլ պետութիւնները), կամ իրաւագրկելով եւ փոխարինելով պարսիկ աւագամիով եւ, որ գլխաւոր մակատագրակաճն է, Հայաստանում օտար տարր չի բնակեցրել: Այնինչ, նոյն ժամանակներում, եւ քիչ անց, Հայաստանում այդ կատարում էին բիւզանդացի յոյները եւ սրանցից քիչ յետոյ՝ արաբ տիրակալները: Այդ շրջանը կարելի է երկարել, բայց այսօրեան էլ բաւական է, որպէսզի պարզ դառնայ հայ-պարսկական մինչ այդ աւելի քան հազարամեայ դրացիութեան կրած փոխադրեցութիւնների եւ մանաւանդ պարսից տիրապետութեան անհամեմատ դրական հետեւանքների ճշմարտ պատկերը: Ծակատադրական հետեւանքի հասնող բացասական արարք, համազգային դժբախտութիւն բերող փատոր մեղ չի յաջողում դտնել եւ չի կարելի դտնել հայ-պարսկական, պարս-հայկական յարաբերութիւնների մէջ, մինչեւ 16-րդ դարը:

Այս տեսանկիւնով մօտենալիս չի կարելի նաեւ չնշել, որ Հայաստանի հանդէպ, արաբական հարուածների տակ, ոչ բարեկամաբար արամադրուած նոյնիսկ Սասանեան Պարսկաստանի պետականութեան կործանումը, պէտք է համարել հայ ժողովրդի հետագայ դժբախտութիւնների կայուն սկիզբը: Ըստ որում, այդ «ոչ բարեկամաբար» արտայայտութիւնը՝ Սասանեան արքունիքի կողմից, վերաբերում էր ոչ թէ Հայաստանի պետական դոյութեան դէմ, կամ բացասաբար արամադրուած հայ ժողովրդի նկատմամբ, այլ հայ Արշակունի, թէկուզ եւ վասալ, արքունիքի նկատմամբ: Վերջիններս

խիստ ներհակ, նոյնիսկ թշնամական դիրք էին բռնել բոլոր սասանեաններէ հանդէպ, նրանց համարելով իրենց հարազատ ցեղի՝ պարսիկ Արշակունիներին վերացնողները (յիշենք 360-ական թուականներէց Շասպուհի եւ հայոց թագաւոր Արշակ Բ-ի շուրջը հիւսուած «հայրենի հողի զօրութեան» հայկական հրաշալի վէպը)։ Մինչդեռ հայոց աւանդական պատմութեան մէջ այդ դարաշրջանի Հայաստանի դժբախտութեան սկիզբը մեծ մասամբ համարուած է հայ Արշակունիներէ, այն էլ արդէն ստուերային դարձած, հարստութեան վերացումը, որ տեղի ունեցաւ հայ աւագանու մեծագոյն մասի պահանջով, որին եւ ընդառաջեց պարսից արքունիքը։ Սրանով սկսուած է հայ-պարսկական յարաբերութիւնների երկրորդ շրջանը։

**

Հին հայ-պարսկական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ ամենից յուզիչ եւ ծանր ու անմոռաց էլը Ծրդ դարի կէսի Վարդանանց պատերազմի, յատկապէս Աւարայրի ճակատամարտի անցքերն են կազմում, որոնց պատմութիւնը վիճելի եւ տարձան զնահատման է ենթարկուել դեռեւս Ծրդ դարից (Նիզիչէ եւ Փարսիցի), յատկապէս՝ 19-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած։ Մեր վաղուց սասածը կրկնելով, պէտք է ասել, որ Պարսկաստանը ոչ մի անգամ, ոչ մի ղէպզում, նաեւ Ծրդ դարում, ծրագիր չի ունեցել հայերին ձուլելու՝ ասիմիլիացիայի ենթարկելու։ Այն ժամանակներում ընդհանրապէս նման ծրագիր դժուար ենթադրելի է։ Պարսից արքունիքը շատ լաւ պէտք է իմանար իրեն դէմ Վասակի եւ Վարդանի կողմից ծրագրուող ապստամբութեան մասին։ Նրանց համար աւելի աններելի եւ վտանգաւոր էր, որ հայ դործիչները օշնութեան դիմում էին պատրաստել հոներին ու յոյներին։ Այնուհանդերձ, հայազղի մարդպան եւ պարսից հիւսիսային ուժերի գերադոյն հրամանատար, Վասակի խոհեմ եւ հեռատես քաղաքականութեան եւ բանակցութիւնների շնորհիւ, Պարսկաստանը պատրաստ էր հաւատալու եւ ետ կանգնելու իր սլատօչ արշաւանքից, մանաւանդ հրաժարուելու, դաւանափոխութիւն հարկադրելու վճռից։ Այնուհանդերձ, բացի Վարդանանց պատերազմի երկու-երեք հարար, կամ դուցէ աւելի պակաս եւ Վահանեանց պատերազմի ժամանակ եւս դուցէ նոյնքան տրուած զոհերից, հայերը աւելի մեծ կորուստներ չունեցան։ Վերջում էլ կնքուեց Նուարսակի բարեյաջող հաշտութիւնը, որը կնքեց պարսից հեռատես թագաւոր Վաղարշը, հայ աւագանու հետ, յօդուտ Հայաստանի լայն ինքնավարութեան (484 թ.)։

Պարսկական տիրապետութեանը յաջորդած երկդարեան արարական տիրապետութիւնը բուն Հայաստանի մեծագոյն մասում

(Արեւելեան մասում), իր վարչական գրութեան եւ ազգային-կրօնական քաղաքականութեամբ, եթէ աւերիչ ու քայքայիչ էր տիրապետութեան միջին հարիւրամեայ շրջանում, ապա միանգամայն տանելի էր, նոյնիսկ շատ բարենպաստ, ձեւական տիրապետութեան առաջին յիսունամեակում եւ մասամբ՝ վերացող տիրապետութեան վերջին յիսունամեակում: Միջին հարիւրամեակում, որը ընդգրկում է ողջ Տ-րդ դարը, խալիֆաթի ծանր լուծն էր իջել նաեւ հայ երկրի եւ ժողովրդի վրայ: Այդ մի սեւ դար էր, որի ընթացքում քարագործութեան մեծ վարպետ-շինարար հայ ժողովուրդը իր ընդարձակ հայրենի հողում ոչ մի տաճար, բերդ, կամուրջ, քաղաք, դուցէ նոյնիսկ դիւզական եկեղեցի չի կառուցել:

Տ-րդ դարի սկզբից ծայր առած այդ բազմահազար պանդուխտ հայերի շինարարական փորձի եւ հանճարի բազում արդասիքները, մեծ մասամբ անկիրք եւ անհասցէ, փայլեցին օտար հորիզոններում: Մինչդեռ դրանից ստաջ, յատկապէս քաջ յայտնի 395-635 թթ. եւ արարական ձեւական հպատակութեան 650/660 թթ. մինչեւ 695 թուականը, առանձին մի բացառիկ թափ ապրեց այդ հանճարը հայրենի երկրում եւ ուղիղ այդ երեք դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը ընդհանուր մշակոյթի, գիտութեան եւ շինարուեստի մարդերում, զուտ հայկական ուղով ու տարազով, այնպիսի մի նուաճում ունեցաւ, այն էլ ոչ թէ արշաւանքների եւ հալածանքների պայմաններում, որ նման մի այլ օրինակ մի այլ ժողովրդի պատմութեան մէջ դժուար կարելի է գտնել:

Մինչեւ Տ-րդ դարը շատ տիրապետութիւններ տեսած եւ նրանց դառնութիւնները ճաշակած հայ ժողովուրդը առաջին անգամ արարական տիրապետութեան այս միջին ընթացքում էր, որ հանդիպեց մի նոր, մինչ այդ անսովոր ճակատագրական դարձող երեւոյթի: Հայաստանի հողի վրայ առաջին անգամ տեղի ունեցաւ էթնիկ կերպարանքի փոփոխութիւն, թէեւ ոչ մեծ չափերի, բայց վարակիչ օրինակով ու հետեւանքով: Արարական տիրապետութեան դժբախտ հետեւանքն էր այդ, որ Հայաստանում հիմք դրուեց առանձին զանազուածներով տարբիստ տարրի՝ արարական ցեղերի բնակեցման, այն էլ երկրի ռազմա-տնտեսական կարեւոր կեդրոններում: Նրանք նրատում էին, որպէս տէրեր, լայն արտօնութիւններով՝ հողեր սեփականացնելով, նուաճուած ժողովուրդներին թուլացնելու, քայքայելու, այլակերպելու, զանազան քայքայիչ ձեւեր մշակելով, որոնցից մէկն էլ տնտեսական-իրաւական հալածանքը վերացնելուն տրիտուր՝ իսլամն ընդունելով դաւանափոխ լինելն էր՝ մեծամեծ իրաւունքների տիրանալու խոստումով եւ փաստերով:

Ուստիֆաթի վարած այս քաղաքականութիւնը դրանից յետոյ

վարեցին Հայաստանը նուաճած այլ ցեղերն ու ժողովուրդները: Դժբախտութիւնն այն էր, որ նորեկ էթնիկ տարրը իսլամ էր եւ ոչ քրիստոնեայ, որպիսին էր իր երկրում նուաճուած հայը: Ինչպէս նաեւ դժբախտութիւն էր, այդ տեսակէտից, որ նոյն ժամանակներում երկրի ընկի եւ շինարար տէրը՝ հայը, քրիստոնեայ մնաց: Այլ դէպքում՝ նորեկ իշխող տարրը հետզհետէ պէտք է Հայաստանը Հայաստանում, ինչպէս այդ եղաւ հետագայում՝ Պարսկաստանում, ուր արարը պարսկացաւ: Միջին Ասիայում, Կովկասում եւ Հայաստանում, ուր հին արարը, պարսիկը, ինչպէս եւ նոր մոնկոլը՝ թուրքացան: Այս քաղաքականութիւնն էր, որ Հայաստանում իր հաղարամեայ տիրապետութեան եւ ազդեցութեան ժամանակամիջոցում բնաւ չփորձեց վարել հայի ամենամօտիկ եւ հաղարամեայ հօր դրացին՝ նրա վրայ դերիշխող Իրանը-Պարսկաստանը: Ուշադրաւ է, որ նոր Սեֆեւիդեան Պարսկաստանում Ծահ-Աբրասը եւ նրա յաջորդները, որոնք չիա իսլամի մոլեռանդ հետեւորդները եւ տարածողներն էին, անտարակոյս, առանց պատմութեան հին դասերին ծանօթ լինելու, հայերի նկատմամբ յանդեցին դրեթէ նոյն քաղաքական հանդուրժող տեսակէտին, որպիսին ունէին հին Իրանի պետական զործիչները՝ աքեմենեան, պարթեւ եւ սասանեան արքաները, արքունիքը եւ սուլթանին: Ի հարկէ չպէտք է մոռանալ, որ այդ դարերի Սեֆեւիդեան Իրանի եւ թուրքիայի, հիմնականում հայ քրիստոնեայ կրօնը հանդուրժող քաղաքական վարքագիծը մեծապէս բխում էր նաեւ հայերից հարկադրարար դանձուող յաւելեալ հարկերի, շատ պիտանի դրադմունքի՝ հողի մշակման, արհեստի եւ վաճառականութեան պատճառով: Նրանց համար շատ էլ ցանկալի էր մասսայարար կամ դիւրովին հայերի իսլամանալը, որովհետեւ իսլամ դարձած հայը եւս պէնքի տակ էր մտնում եւ մեծ մասամբ դառնում յաւելեալ անարտադրող եւ յարեւանական ձուտող մի զանդուած:

Միաժամանակ չի կարելի մոռանալ, նաեւ Ծահ-Աբրասի հրամանով կատարուած այն սարսափելի բռնադադթի փաստը, որ տեղի ունեցաւ 1604 թուականին, Հայաստանից դէպի Իրանի խորքերը: Եռանդուն Ծահ-Աբրասը դերազանցեց իր նախորդներին. շուրջ 300 հազար հայ գիւղացի եւ քաղաքացի, 20 հազարանոց Հին Ջուղայի՝ Արաքսի ափի այդ ձենովայի, այլեւ Նախիջևանի, Երեւանի եւ այլ քաղաքների ու տաճանների հայ բնակիչներ, դաժանութեամբ ու մեծ կորուստներով, ջուրեցին Իրան: Հարիւրաւոր գիւղեր հրդեհուեցին ու ամառացան. հազարաւոր հայեր սպանուեցին, կամ հարեմ ընկան, հարիւրաւոր հայ մանուկներ, պատանիներ, սանձարձակ խաների եւ բեկերի կողմից առեւանդուեցին, դաւանափոխ արուեցին, թէեւ Ծահը ջանում էր անկորուստ փոխադրել նրանց Իրանի խորքերը, բայց այդ

դժուար էր անել այն պայմաններում եւ թշնամու շարժման միջոցին : Մինչդեռ, դրա նախորդ տարիներին բազմաթիւ Հայ մարզիկ՝ մեկնե՛ր եւ զիւղապետեր Արեւելեան Հայաստանից, յատկապէս Սիւնիքից եւ Արցախ-Ղարաբաղից, հանրաճանաչ եւ Ծահ-Արբասի կողմից «Ծեր Ասիւծ» մականունը ստացած Մելիք Հայկաղի զլաւուրութեամբ, դիմում էին նոյն վիպական դարձած Ծահ-Արբասին, որ գայ եւ իրենց ազատի դրանից շուրջ 15 տարի առաջ արդի Անդրկովկասը յափշտակած օսմանեան Թուրքիայի լծից, որ անտանելի էր նրանց համար :

Բայց եւ այնպէս, երեք ու կէս դար առաջ տեղի ունեցած այս սրտաճմլիկ, դաժան արարքը խիստ բացասական, թշնամական ազդեցութիւն է թողել Հայ պատմագրութեան եւ զբաղմունքեան վրայ, որից չեն ազատագրուել մինչեւ այժմ : Այդ ծանր պատկերները նկարագրելու, վերլիշելու հանդամանքը թոյլ չի տուել, որ պատմաբանները յողնութիւն ունենան թերթելու նաեւ դրան յաջորդած փաստական էջերը : Այդ բռնապաշտը կատարուեց հզօր թուրքական արշաւանքները կասեցնելու նպատակով, ամայի տարածութիւն ստեղծելու նպատակով, միաժամանակ՝ առեւտրական ուղիները փոխելու եւ Իրանի կեդրոնը ծաղկեցնելու համար, եւ ոչ թէ Հայ տարրը ոչնչացնելու նպատակով : Եւ այդ մեծ բռնապաշտից շատ չանցած, ինչպէս ինքը՝ Ծահ-Արբասը, այնպէս էլ նրա մերձաւոր զինակից, Երեւանի խանութեան բեկերբեզ եւ նշանաւոր պետական գործիչ Ամիր Գունախանը լռելիայն հնարաւորութիւն ընձեռեցին տարագրութեան ենթարկուած Հայ բնակչութեան մեծագոյն մասի վերադարձին Հայրենիք՝ բացառութեամբ դուցէջ ջուղայեցիներին : Աւելին, նրանք հող տարան (ինչպէս նաեւ Ամիր Գունայի որդու՝ Թահմազկուլի խանի օրօք) որպէսզի մի քանի հարիւր ամայացած Հայկական զիւղերը արադ վերաշինուեն, տնտեսապէս զօրանան եւ ունենան իրենց ներքին՝ Հայեցի իրաւունքները, տանելի՝ տնտեսական, մշակութային, կրօնական կեանքով : Իրանի արքունիքը շատ շուտ զրաց, որ հաւատարիմ Հայերով բնակուած Հայաստանը մաքրելով Հայերից, ամայի տարածութիւն ստեղծելու նպատակով, ոչ թէ կանգնեցնում էր թուրքական արեւելեան արշաւանքների ճանապարհը, այլ ընդհակառակը, լեռնային դռները բաց էր անում նրանց առջեւ դէպի Կասպիականի հարաւարեւմտեան աւազանը : Սխալն ուղղուեց մեծ եռանդով եւ ամէն կարգի միջոցներով :

Զհալուած 17-րդ դարի առաջին քսանամեակի եւ վերջին տասնամեակի մի քանի ծանր դէպքերը, 1620 թուականից մինչեւ 1695 թուականը, այսինքն 75 տարի, մամուլումս միջին 50 տարին, Իրանի պետական սահմանների մէջ գտնուող Արեւելեան Հայաստանում տի-

րեց բացառիկ խաղաղութեան մի ժամանակաշրջան: Կէս դարի ընթացքում երկիրը ապրեց այնպիսի բնական ու ներգաղթի աճ եւ տնտեսական, մշակութային վերելք, որ կարելի է համարել մի նոր հայկական վերածնութիւն, մանաւանդ, որ հետուից հետու, այդ զուգադիպում էր եւրոպական ընդհանուր վերածնութեան շրջանին:

Մեր հայրենեքով, 1641-1666 թթ-ի քոսնհինդամեակում, Արեւելեան Հայաստանում՝ Արցախ-Ղարաբաղից մինչեւ Ախուրեան, Արարատեան դաշտից մինչեւ Գողթան-Մեղրի, հարեւրաւոր վերաշինուած դիւղերում վերաշինուեց եւ վերստին կառուցուեց աւելի քան 500 եկեղեցի: Բարձրորակ քանդակներով կանգնեցին դրա հնդապատիկ քանակի խաչքարեր, շինուեցին տասնեակ կամուրջներ, վերաշինուեցին մի քանի տասնեակ վանքեր: Աւելի ուշադրաւ՝ մի քանի տասնեակ դիւղերում ստեղծուեցին մազադաթի արհեստանոցներ եւ վանքերից դուրս այդ դիւղերում եւս զրուեցին, արտադրուեցին հազարաւոր չքնաղ, ծաղկազարդուած ձեռագրեր: Սոչոր վանքերը վերստացան իրենց կալուածքների մի մասը: Էջմիածինը վերստացաւ իր համահայկական հոգեւոր կեդրոնի հեղինակաւոր դերը, հօրաբացան հայ մելիքութիւնները: Արազ թափով սկսեցին դարդանալ քաղաքային առեւտուրն ու արհեստները, համքարութիւնները, արհեստն ու դրականութիւնը, դպրոցներն ու դիտութիւնը: Ժիշդէ, ցաւալի էր եւ մեծ կորուստ, Արաքսի եւ Գողթնի շուրթերին ծաղկած Զուղայի դատարկումը եւ ի սպառ ամալացումը, որի քանդակաղարդ դերեղմանաքարերի անտառը պահպանուել է ցարդ Արաքսի ափին, բայց հազիւ թէ այդ վայրերում Հին Զուղան կարողանար շարունակել իր կեանքը եւ դառնար հեռաւոր Իսպահանի արուարձանում նոր կեանքի կոչուած, շքեղութեամբ ծաղկող եւ համաշխարհային անուն վաստակած Նոր Զուղայի հաւասարը: Իրմամբ, Տիրեթից մինչեւ Ամերիկա ոտք դնող նոր ջուղայեցին էր, որ 1639-1641 թթ. Ասիական մայր ցամաքը առաջին անգամ զարդարեց Գուտեմբերգի մեծ դիւտով, Նոր Զուղայում հիմնելով նաեւ ինքնաչէն հայկական տպարանը՝ հայկական տպագրութիւնից 130 տարի յետոյ:

Հին Զուղան աշխարհում չէր կարող հանդէս գալ պարսկական պետութեան անունից եւ օտար թաղաւորներին հետ «Հայկական ընկերութեան» (Կոմսպանիայի) կնիքով տնտեսական, նոյնիսկ քաղաքական պայմանադրեր կնքել, նաեւ ունենալ, հնդկական շուկաներին տիրանալ, ինչպէս այդ անում էր, Շահ-Աբրահամ եւ նրա յաջորդների ջանքերով, Իրանի մայրաքաղաք Իսպահանի արուարձանում ծաղկող Նոր Զուղան:

Այս եւ այլ շատ փաստեր վկայում են, որ հայ ժողովրդի պատ-

մութեան համար հայ-պարսկական յարաբերութիւնների մէջ երկրորդ մեծ դժբախտութիւնը պէտք է համարել հայ եւ պարսիկ ժողովուրդների ամբիջակամ աշխարհագրական դրացիութեան խախտումը, անջատումը, մի լայն տարածութեան վրայ: Այս տարածութեան վրայ, 11-րդ դարի երկրորդ կէսից սկսած հետզհետէ ամբացան թուրանական, թուրքմեն-աղբրեջանական, հետադայում եւ դրսից բերուած քուրդական ցեղերը, իրենց մէջ ձուլելով տեղում ապրող հին բնիկների մի սրբալի մասին: Այս բնթացքը իր հիմնական յաղթանակին հասաւ 16-րդ դարում, իսկ աւարտին՝ 18-19-րդ դարերում:

Աւելին. պարս-իրանական ժողովրդի պետականութեան, քաղաքական աշխուժութեան եւ մանաւանդ ղեկավարման մեծ բաժինը հետզհետէ անցաւ թուրքմենական-աղբրեջանական ցեղապետերին: Իրանից յետոյ, դարձեալ Իրան-Պարսկաստան անուան տակ, Իրանի թուրանական ծագումի հարստութիւնների ժամանակ, ողջ հիւտիսային Իրանի թուրանական եւ Կովկասի մեծադոյն մասի ռազմավարչական մեքենայի գերակշիռ մասը եւ ռազմական ուժերը պատկանում էին թուրք-աղբրեջանցիներին:

Հայերի աղղային-կրօնական ճնշումները՝ հայ քրիստոնեաները՝ ժամանակագիրները վերադրել են պարսիկներին, որովհետեւ պետութիւնը իրանական էր: Նոյնիսկ նախանցեալ դարի եւ անցեալ դարի ռուս-պարսկական պատերազմները եւ հայկական աղատադրական ապստամբութիւններն ու մարտերը կոչուել եւ կոչուած են՝ «ռուս-պարսկական», «հայ-պարսկական»: Մինչդեռ, այդ դարաւոր պայքարի եւ հաղածանքների մէջ հազիւ թէ կարելի լինի երկու ձեռքի մատները վրայ հաշուել պարսիկ անուններ: Եւ այդ այնքան ուժեղ հնչեց եւ քարացաւ հայ մտայնութեան մէջ, որ աւելի քան հարիւր տարի առաջ հանդէս եկած բանաստեղծ Պատկանեանը (Գամառ Բաթրայան) իր աղղային վշտի եւ զայրոյթի երգերում, իր «Մայր Արաքսի» ակերի վրայ վաղուց հեռացած պարսիկն էր տեսնում, որ անցեալ դարի 30-40-ական թթ. Արովեանը նոյնպէս պարսիկ է ստում: Այդ երկույթի պատճառը այն էր, որ նախ պետութիւնը պարսկական էր (իրանական), եւ որ պարսիկ էին անուանում նրանց նաեւ կրօնական պատկանելիութեան հանգամանքով, որովհետեւ պարսկահպատակ թուրքերի, աղբրեջանցիների մեծադոյն մասը, պարսիկներին նման, շիա-մուսուլմաններ էին:

Անշուշտ թուրքական ծագումի իրանական հարստութիւնները՝ սեֆեան, զենդեան, աֆշար, դաշար, բոլոր դժերով վարում էին զուտ իրանա-պարսկական քաղաքականութիւն, ուր իշխող պետական լեզուս եւս պարսիկէնէն էր: Սակայն չի կարելի անտեսել, որ պետական, ռազմական կեանքը, ռազմա-վարչական մեքենան գերազան-

ցորէն դռնու՞մ էր թուրքախօս ցեղապետերի, խաների, բեկերի եւ այլ եռանդուն, դործիմաց պաշտօնեաների ձեռքում :

Իրանի հիւսիսային տիրոյթները, մանաւանդ Ասորպատականը եւ Անդրկովկասը, բացառութեամբ Արեւելեան Վրաստանի, դռնու՞մ էին ոչ միայն շատ յաճախ կեդրոնի դէմ ըմբոստացող եւ աւելի շատ ժառանգարար իշխող թուրք խաների կամքին ենթակայ, նրանց ոտքերի տակ, այլեւ՝ զրեթէ ինքնակամ, բեկերի իշխանութեան տակ : Արանց դումարու՞մ էին, աւելի սանձարձակ, բազմաթիւ թուրք եւ քուրդ զինուած քոչուոր տոհմերի անվերջ ու անպատասխանատու խժոճութիւնները : Չէր օչնում նոյնիսկ երբեմն սրանց դէմ խաների կիրառած վարչական խիստ պատիժները : Ամբան եւ աշնան ամիսներին լեռների վրայ իշխող հազարաւոր ռազմիկ խմբեր, նոյնիսկ «պարապութիւնից հերոսութիւն խաղացող», ձրի վաստակի եւ թրի ուժով ուրիշի ամէն ինչը իւրացնելու սովոր, ասպատակու՞մ էին զիւղերն ու ամառանոցները, աւարի ենթարկու՞մ անզէն հայ զիւղացու ինչքը, անասունները, բռնութիւններ կատարու՞մ, աղջիկ առեւանդու՞մ եւ զրեթէ միշտ մնում անպատիժ : Դժուար էր նրանց գտնելը եւ աւելի վտանգաւոր էր՝ հետապնդելը : Հոյուից մինչեւ բեկը եւ խանը անարդեւ կարող էին զիմեւ ամէն տեսակի եւ չափի կամայականութեան, մանաւանդ, եթէ դէմը կանգնած էր «անհաւատ քրիստոնեան», անզէն կեպու՞րը, երբ նման վարմունքից երբեմն սպահով չէր նաեւ իր ցեղակից, յատկապէս նստակեաց մահմետական զիւղացին :

Աւելի անտանելին, քան կողոպուտն ու ամէն կարգի ստորացումներն էին, այդ սովորական դարձած բռնի դաւանափոխութեան իրաւունքի կիրառումն էր, ինչպէս թուրքեիսլամ, այնպէս եւ Իրանի՝ մանաւանդ հայրենակ ծայրամասերում : Դիմադրողները, հարիւրներով, հազարներով, յատկապէս կանայք, նահատակուել, մարտիրոսացել են :

Որոչ չըջահայեաց, խաղաղասէր, շինարար պետական դործիչների՝ խաների, փաշաների, բեկերի կարգապահական խտուրթիւնները, նրանց պայքարը չարադործութիւնների դէմ, մանաւանդ սակաւ հանդիպող խաղաղ պայմաններում, երջանկութիւն ու երջանիկ տարիներ եւ տասնամեակներ են համարուել հայ ժամանակազիրների կողմից :

Անհնարին էր օրեր ու շաբաթներ տեւող քոչերի շարժումների հսկել նոյնիսկ ցերեկները : Օրէնքն ու կարգը ուժի եւ թրի վրայ դրած այդ հազարներին ետ պահել ասպատակութիւններից, խժոճութիւններից, ուղղակի անկարելի էր, մանաւանդ որ այդ նրանց կենցաղի աւանդական պարտադիր մասն էր : Շատ մեծ դժուարութեամբ, այն էլ որոչ չափով միայն, նրանց կարգի էին հրաւիրում ցարակուն՝

ուուսական վարչական իշխանութեան կիրառած օրինական խտուրթիւնները, 19-րդ դարում եւ 20-րդ դարի սկզբներին :

Հայաստանի արեւելեան՝ պարսկական մասում, յատկապէս լեռնային գաւառներում, հակառակ Թուրքիայի, հայերը իրաւունք ունէին ամէն տեսակի զէնք կրելու եւ մասամբ կարողանում էին պաշտպանուել փոքր յարձակումներից :

Ամբողջ հարեւրամեակներ այս պայմաններում է ապրել. ստեղծադրծեւ, նոյնիսկ դիտական եւ արուեստի նուաճումներ կատարել, եռապատիկ հարստահարուած հայ ժողովուրդը :

Եթէ հայ երկրագործի, վարպետի եւ վաճառականի պիտանի անհրաժեշտութիւնը չլինէր, անշուշտ շատ աւելի ծանր կը լինէր նրա դոյալիճակը : Ինչպէս նկատեցինք սկզբից՝ եթէ քաղաքում հանդուրժուած էր հայը, աւելի տուրք, հարկ եւ մաքս վճարելով, որ դրեթէ բացառապէս նրա վրայ էր կըթնած երկրի արտաքին առեւտուրը, ներքին առեւտրի մեծադոյն մասը, հայաբնակ մարզերի, վայրերի բոլոր կարեւոր արհեստները, երկրի ընդհանուր հարկերի զգալի մասը, բանակին սպասարկելը : Հարկերի մէջ ծանր էր նաեւ միայն հայերից (եւ հրեաներից) դանձուող հին ջիլդան (դլխահարկը) ու տեղ-տեղ հաւաքուող նաեւ հաւատի հարկը : Եթէ առաջինը թերեւս դիմուոր չտալու հարկ կարելի է դիտել, ապա վերջինը՝ յուսկեալ ստորացում եւ կողոպուտ էր միայն :

Հայ դիւղը արտադրում էր այն բոլոր բարիքները, որոնք ընամվճարով պէտք էին ոչ միայն պետութեան եւ Ֆէոտալական բարձր աստիճանին կանգնած իշխողներին, այլև տասնեակ հազարաւոր քոչուոր ընտանիքների, որոնք կաթնեղէնից, մսից եւ բրդից բացի ոչինչ ունէին : Շատ քոչուոր-թարաքամաներ եւ քուրդ քոչուոր ցեղեր ու տոհմեր իրենց այդ բարիքները, քոչուորական արտադրանքները փոխանակում էին հացի եւ նստակեաց դիւղացիութեանը յատուկ այլ բարիքների հետ, որով աւելի էին զգում հայ դիւղացու դոյութեան անհրաժեշտութիւնը :

Այսպիսին է եղել հայ ժողովրդի դոյալիճակը մինչև 19-րդ դ., մինչև Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին : Եւ եթէ հայ պատմադրութեան մէջ հիմնականում իրանական տիրապետութեան շրջաններում են փնտռել հայ ժողովրդի պատմութեան ճակատադրական մոայլ էջերը, ապա իրականում Հայաստանի մեծադոյն դժբախտութիւնը ռազմիկ քոչուոր ցեղերի թափանցումն է երկիր՝ ոչ միայն որպէս նուաճող, այլև որպէս հաստատուն բնակիչ ու հետզհետէ նստակեաց դերիշխող տարր :

IRANO-ARMENIAN RELATIONS

MOROUS HASRATIAN

(Summary)

The Armenians have lived for over two thousand years out of their history of three thousand years, fighting for their independence or under foreign domination. Of these foreign dominations the most durable and the most significant was that of Iran. This domination embraced rule of the Achamenian, Parthian, Sassanian and Sefavid dynasties. The Iranian rule was comparatively more benevolent than the rest. It has left its positive imprint and has contributed in the evolution of the Armenian people.

Inspired by her own political, strategic and financial considerations, Iran throughout her history has shown a friendly attitude towards Armenia and Armenian people.

In the centuries of Irano-Armenian relations a few significant events — such as the Vartanantz battle of 451 and the forced deportation of the Armenian people in 1604 by Shah-Abbas — have been painted with the darkest colors in Armenian historiography. This fact has cast its shadows on the objective evaluation of Irano-Armenian relations. A serious and scientific approach to study of the matter will bring us to a more positive conclusion concerning the period of Iranian domination of Armenia.

